

KIRGIZ VE TÜRK DİLLERİNDE DUYGU DEĞERİ OLUŞTURMADA KULANILAN HAZIR DİLSEL VASITALAR

Эмоционалдык- экспрессивдик маанини туюундуруучу даяр тилдик
каражаттар:

Dr.Ayşen Koca¹

Эмоционалдык - экспрессивдик маанини туюундуруучу даяр тилди
каражаттар

Эмоционалдык экспрессивдик сөздөрдү уюштурууда синтаксистик жол аркылуу да кенен пайдалана алабыз. Анткени, сүйлөм ичинде орун алган ар бир сөз, сүйлөм ичиндеги негизги маанисинен башка кошумча маанилерге да ээ болушу, колдонулушу мүмкүн. Бул айтуучунун мамилесинен билинет. Ушул себептен синтаксистик (сөз тизмеги чагылдыруу) жактан уюшулган сөздөр да сезим баалуулугун жана күчөтүү милдетин алат. Сүйлөмдүн маани билдирүүсү, сөздө белгилүү болгон кабарлашуу максатында колдонулат. Сүйлөм тизмегинде айтылган пикир адамдын сезимине, ички дүйнөсүнө таасир берип, сезим баалуулугун (эмоционалдык маани) жасайт. Анткени дүйнөдөгү, жашоодогу түрдүү көрүнүштү кабыл алуу же четке кагуу (каршы болуу) ушуларга байланыштуу уюшулган сезимдерибизди, көз караштарыбызды, пикирлерибизди сүйлөмдөр аркылуу жеткире алабыз.

Сүйлөмдүн уюшулушундагы баш жана айкындооч мүчөлөрдүн орду, тартиби, сөз тизмектеринин синтаксистик байланышы, бөлүнүшү жана бөлүнүш жолдору, сүйлөмдүн уюшулушундагы бөлүктөрү, сөздөгү сезим баалуулугуна, эмоциянын күчөтүү (экспрессивдик маани) маанисине таасир тийгизбейт десек жаңылышабыз. Жөнөкөй же таатал сүйлөмдөн уюшулган эмоционалдык маани окуучуга же угуучуга образдуу таасир берет.

Өзгөчө макал-лакаптар, учкул сөздөр... сүйлөм түзүүдө, айтылган ар түрдүү психологиялык кырдаалдын абалын билдирүүдө, ордун күчөтүүдө

---

¹ Uluslararası Alatoö Üniversitesi, Sosyal ve Fen Bilimler Fakültesi, Türkoloji Bölüm Başkanı.

каражат болуп саналат. Ошондуктан, буларга эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюндуруучу даяр тилдик каражаттар десек жаңылышпайбыз.

1. *Мен сага, эки баш бир казанда кайнабайт дебедемби.* (жини келүү, жинденүү) *Ben sana, iki baş bir kazanda kaynamaz dedim ki.* (kızma manası)

2. *Арстан жүрөктүү жигиттер маңдайындан чуркап жатышты.* (ыраазы болуу, жогору баалоо). **Aslan yürekli yiğitler**, serheden serheye koşuyorlardı. (beğenme, takdir etme manası).

3. *Бйлайм, ыйлата албайм, сезем, айталбайм. Тили жок жүрөгү мушунчалыктажады.* (М.А.Э.Сафахат) (айласыздык). *Ağlarım, ağlatamam, hissederim, söyleyemem. Dili yok kalbimin ondan ne kadar bizarım.* (М.А.Е. САФАНАТ) (çaresizlik)

Эмоционалдык- экспрессивдик маанини туюндуруучу даяр тилдик каражаттар:

1. Түрк жана кыргыз макал-лакаптарындагы эмоционалдык-экспрессивдик маани:(Kırgız ve Türk Dillerindeki Atasözlerinde Duygu Değeri)

Макал-лакаптар, ар бир улуттун калыптанышынын күзгүсү болуп саналат жана ата-бабаларыбыздын башынан өткөргөн окуяларын, тажрыйбаларын, жашоо шарттарын, ой-пикирлерин терең мазмунду чагылдырган сөздөр болуп эсептелет. Алгач ким тараткандыгы, качан айтылгандыгы белгисиз бөлчөк макал-лакаптар келечек муундарга калтырган ата-бабаларыбыздын эң ыйык мурастарынын бири. Ар тилде ар кандай айтылган макал-лакаптар эч качан жок болуп кетпейт жана жылдар бою жаңы муундарга өз кызматын аткара бермекчи.

Түрк тилинде орун алган макал-лакаптардын жыйындысы Туркистан, Орто Азия элдеринде жана Кавказда Макал, Накыл, Магал* сыяктуу сөздөрдө учурайт. Бирок, мындай айырмалуу аталыштарга, географиялык шарттарга карабастан бул улуттардын бири-бирине өтө окшош бир канча макалдарды учуратабыз. Уккан-көргөндөргө бул улуттардын (Кыргызстан,

Казакстан, Өзбекстан, Туркменстан, Азербайжан) жакындыктарынан кабар берет.

Мындай окшоштуктар мазмуну жактан гана эмес, фонетикалык жагынан да кызыгууларды туудурат. Жазуу адабиятына караганда өтө көп колдонулган оозеки адабият менен кыргыздар жана түрктөр тилден-тилге өткөрүү менен бешик ырларын, жомокторун, кошокторун, макалдарын, дастандарын, ырларын бүгүнкү күнгө чейин сактап келди. Ушул өңүттөн караганда макал-лакаптар эмоционалдык экспрессивдик маанини уюштурууда (айтылган окуяларга, адамдарга каршы жүрүш-турушун, кылык-жоругун, пикирлик жана башка сезимдерин чагылдырууда) баа берүүдө өтө маанилүү роль ойнойт.

1. Адам сүйлөшүп, айбан жытташып (бири бирин түшүнөт.)

İnsan konuşarak, hayvan koklaşarak.

2. Ак ит, кара ит экөө тең бир ит.

Ak köpek, kara köpek ikisi de köpektir.

3. Ач арыстандан ток доңуз артык.

Aç aslandan tok domuz yeğdir.

4. Назы болбогондун кызы болбойт.

Nazı olmayanın kızı olmaz.

5. Эненин көзү балада, баланын көзү талаада,

Ananın gözü balada, balanın gözü havada.

6. Кайнаган казан капкак кармабайт.

Kaynayan kazan, kapak tutmaz.

7. Бөлүнгөндү бөрү жейт

Yalnız kalanı kurt yer.

8. Жыгачты курт, адамды дарт жейт.

Ağacı kurt, insanı dert yer.

9. Ийри отуруп түз сүйлө.

Eğri otur doğru konuş.

10. Кедейлик айып эмес, жалкоолук айып.

Fakirlik ayır değil, tembellik ayır.

11. *Бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырба.*

Bugünün işini yarına bırakma.

12. *Бала ыйлабаса эмчек кайда,*

Ağlamayan çocuğa meme vermezler.

13. *Дос миң болсо аз, душман бирөө болсо көп.*

Bin dost az, bir düşman çoktur.

14. *Ит ээсин каппайт.*

Köpek sahibini ısırmaz.

Жогорудагы мисалдарда көргөндөй макал-лакаптар эки тилде да өз алдынча же сүйлөм ичинде колдонулгандыгына карабастан үгүт-насаат, ыза, таарыныч, эскерүү, эскертүү, каардануу, жинденуу жана башка маанилерди билдирүүдө эмоционалдык-экспрессивдик маани категориялары үчүн эң негизги каражаттардан болуп саналат.

Айрыкча, макал-лакаптардын эмоционалдык-экспрессивдик маани жана сезим туюундурууда, элибиздин эстетикалык кабыл алуусунда кыргыз жана түрк тилдериндеги чоң окшоштуктарды көрсөтүп турат.

2. Эмоционалдык-экспрессивдик маанини уюштурууда фразеологизмдердин ролу: (Kırgız ve Türk Dillerindeki Deyimlerde Duygu Değeri)

Макал-лакаптар; тамсилдер, аңгемелер болуп эки чоң булактан чыккан, сөз бөлүктөрү болгон фразеологизмдер эмоционалдык-экспрессивдик маанини алып жүрүүчү эң жыш колдонулган каражаттардан. Кыргыз жана түрк тилдери фразеологизмдерге өтө бай тилдерден болуп саналат. Фразеологизмдер күнүмдүк турмушубузда, ошондой эле адабий чыгармаларда өтө көп колдонулат.

Мисалдар;

Каратып туруп беш өрдөгүн учурду (таң калуу, жинденүү)
(А.Сапарбаев)

Эки көзү төрт (чыдамсыздык менен күтүү), *gözü yollarda kalmak*
Өпкөсү жок (эч нерсени ойлобой, мактануу, *burnu havada*)
(М.Ибрагимов)

Батийна аялдардын чыныгы жабуулуу кара ингени го чиркин!
(А.Стамов)

Бул азыркы кой үстүнө торгой жумурткалаган замандын бир көрүнүшү эмей эмне. (мактануу, сүйүнүү, жактыруу) (А.Сапарбаев)

Ээ Куке, ак көңүлдүн аты жарыбайт, аты жарыса да өзү жарыбайт деген ушул турбайбы. (Т.Сыдыкбеков) (өкүнүү, арман)

Тымпыйып алып менин келиним да оңой эмес! Андайлар ичтен жеген курттай болуп, алдыртан талкалайт да турат. (С. Өмүрбаев)
(кыжырдануу, жинденүү)

O tam bir ayran budalasıdır. (alay etme шылдың)

Biliyor musun ki, o akıldan yana biraz zügürttür. (alay (шылдың)

Adet yerini bulsun diye yarmadıkları iş kalmadı. (beğenme)

Vaktinde geldin, bereket versin. (beğenme) *Убактында келдиң, берекет берсин* (жактыруу)(жооткоту, жубатуу).

Аларды укканда оозум ачылып калды. (таң калуу). *Olanları duyunca ağzım açık kaldı.* (şaşıрма) (коркуу).

Bu gün burada dananın kuyruğu kopacak. (alay, eğlenme, korku)

Allah akıl fikir versin (жинденүү, шылдың alay, kızma)

Canımın içi ciğerimin köşesi. (sevgi, şefkat, merhamet-жакшы көрүү, эркелетүү, мээримин төгүү).

Жоомарттыктын, кең пейилдиктин арна талаасы сыяктуу жандым, бирок бир көргөн болбоду. (арман кылуу, өкүнүү).

Маралдай сулуу, оймок ооздуу, бадам көздүү, музоо кирпик, кой көздүү.(мактоо, жакшы көрүү, эркелетүү) *Afeti can, gazeli rana, hokka gibi ağızlı, kiraz gibi dudaklı* (beğenme, nazlama, övgü)

Соопчулук кылыңыз, кечиреңиз мырзам. (жалбаруу). *Vağışlayınız, af buyurunuz efendim.* (yalvarma, istek)

Жинди дегендин чокусу тешилсин, эки көзү бир тешиктен чыксын
(каргыш, жинденүү).

Ağzı kurusun, burnu kırılınsın, elleri yumurcaktan kopsun. (beddua)

Оозуңду түздө, тилиңди тарт. (жиденүү) *Ağzını düzelt, dilini tut.*
(kızma)

Эшек суудан келгенче сабайм. (жинденүү, тилдөө). *Eşek sudan gelinceye kadar döverim.*(kızma, azarlama)

Тырайган, кутурган (жек көрүү). *Zıbartmak, kudurmak.* (nefret)

Май таман, жаагы жок сүйлөөк.(шылдыңдоо, теңине албоо).*Düz taban, çenesi düşük* (alay, küçümseme)

Жогорудагы мисалдардын ар биринин өзүнчө баяны , уламышы бар, өтмө маанини билдирген фразеологизмдер мисалдарда айтуучунун ар кандай психологиялык абалын образдуу берүүдө даяр каражаттардан болуп эсептелет. Кыргыз тилинде да, түрк тилинде да мындый мисалдар дагы да өнүгө берет.

Мисал;

ŞOFÖRÜN KARISI

Şöförün karısı kıyma bana (yalvarma)

El etme öyle pencereden (kızma)

Soyunup dökünüp (kızma)

Senin eniştende gözün var; (kızma)

Mapuslarda çürüyetem; (kabullenmeme)

Başımı belaya sokma benim; (kızma)

Kıyma bana. (yalvarma) (O.V. Bütün şiirleri)

Айдоочунун жубайы.

Айдоочунун жубайы кыйнаба (туураба)мени (жалбаруу).

Терезеден кол булгаба (жаңсаба, жинденүү).

Белсенип, куюнуп (жинденүү)

Башымды балээге урба (жинденүү).

Кыйнаба мени (жалбаруу) (O.V.Bütün siirleri).

Мисал;

TREN SESİ

Garibim,

Ne bir güzel yer avutacak gönlümü,

Bu şehirde

Ne de tanıdık çehre;

Bir tren sesi duymaya göreyim

İki gözüm

İki çeşme (üzülme, kaygı, özlem) (O.V. Bütün şiirleri, S: 54)

Поезд үнү.

Шордуумун

Кандай укмуш жер көңүлүмдү жубатат, (сооротот).

Бул шаарда.

Мен тааныган адам жок

Бир поезд үнүн укканда.

Эки көзүм тоодой (кайгыруу, кайгы, сагыныч) O.V. Bütün şiirler, 8:54

Жогорудагы эки ыр саптарында берилген фразеологизмдер эмоционалдык-экспрессивдик маани киргизип, ырдын образдуулугун көркөмдөп турат.

Жогоруда көрсөтүлгөн мисалдарда көрүнүп тургандай эки тилде да эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюундурууда фразеологизмдер өзгөчө орунду ээлейт. Анткени, кыргыз жана түрк тили фразеологиялык жактан аябай бай деп ойлойбуз.

3. Учкул сөздөрдөгү (накыл) эмоционалдык-экспрессивдик маани:

(Kırgız ve Türk Dillerindeki Vecizelerde Duygu Değeri)

Тарыхтан бүгүнкү күнгө чейин түрдүү мааниде же мазмунда таанылган, адамдардын айткандарын, тажрыйбасын, пикирин ошол темага болгон сезимин билдирген учкул сөздөрдө да эмоциалык-экспрессивдик маани орун алган. Төмөндө бериле турган мисалдар аз да болсо айтылгандарды тастыктайт деген ойдобуз.

Мисал;

Кызматчым жөндөмдүү, таланттуу болсо, каталарымды түздөгөн устатым болот. Гёте (тилек) *"Uşağım dahi olsa, hatalarımı düzelten efendim olur."* GOETHE (dilek)

Же унчукпа, же болбосо керектүү нерселерди сүйлө. Ахтагфе (жемелөө). *"Ya sus ya da susmaktan daha değerli şeyler söyle."* PHTAGORE (azarlama)

Жалганды чечмейинче, чындыкка ашыкпа! (жинденүү). *Yalanı söküp atmadan, gerçeği dikmeye çalışma!* (kızma manası) (CENAP Ş.)

Баарыбыз күлкүбүздү (каткырыгыбызды) көз жашыбыз менен төлөйбүз. (бушаймандык, коркуу) (Пеяме Сафа)*Herimiz gülmelerimizi, göz yaşımızla ödeyeseğiz.* (korku)

Эч бир адам колуна бир бала көтөргөн эне сыяктуу ыйык же бир канча балдардын арасындагы эне сыяктуу урматтоого татыктуу эмес.(Гёте)(мактоо)*Hiçbir insan kollarında bir çocuk tutan anne kadar çekici ve birkaç çocuk arasındaki anne kadar, saygıya layık değildir.* (GOETHE) (övme)

Бул дүйнөдө ким калат?

Булбул конгон тал калат.. .(Куйручуктан) Мидин минткен экен..; 243)(арман-üzüntü)

Кыргыз тилинде да, түрк тилинде да эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюундурууда дүйнөлүк учкул сөздөрдөн да пайдаланылат деп ойлобуз.

Адабияттар:

1. **Аширбаев Т.** Тилдик каражаттардын тилдик каражаттары. –Б., 2000
2. **Аширбаев Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы. Бишкек, Педагогика, 2000. II китеп.
3. **Закиров С.,** Кыргыз элинин макал-лакаптары. –Фрунзе, 1962.
4. **Койлубаева К.,** Азыркы кыргыз тилиндеги каратма сөздүн грамматикалык табияты. –Каракол, 1997.

5. **Назаров А.**, Фразеологизмдердин экспрессивдүүлүгүнүн көркөм негизи. «Эл агартуу» жур. Фрунзе, 1984.
6. **Сапарбаева А.**, Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. –Б.: “Сорос Кыргызстан” фондусу, 1997.
7. **Сапарбаева А.**, «Манас» эпосундагы метафора. Автореф.канд.фил. наук. Фрунзе.
8. **Сейдакматов К.**, Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү. Фрунзе, 1982.
9. **Усубалиев Б.**, Антонимдер жана аларды окутуу. –Ф.: Мектеп, 1987.
10. **Шанский Н.М., Иванов В.В.**, Современный русский язык. Введение. Лексика, фразеология, фонетика, графика и орфография. Москва, 1981.
11. **Asım Aksoy, ÖMER**, Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü, İstanbul, 1988.
12. **Gündüzalp S.**, Deyimler ve Hikayeler; Zafer Yayınları; Ankara, 2003.
13. **Tuna O.N.** Türkçede Tekrarlar. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fak. TDDED İstanbul 1949, cilt III, № 3-4, s. 429-447; 1950. cilt IV , № 1-2 s. 35-82.